

І. Д. Алексеюк – доктор хімічних наук, професор, завідувач кафедри загальної та неорганічної хімії Волинського національного університету імені Лесі Українки;
Т. А. Остап'юк – аспірант кафедри загальної та неорганічної хімії Волинського національного університету імені Лесі Українки;
Л. М. Віскунець – студентка кафедри загальної та неорганічної хімії Волинського національного університету імені Лесі Українки;
О. Ф. Змій – кандидат хімічних наук, доцент кафедри загальної та неорганічної хімії Волинського національного університету імені Лесі Українки

Взаємодія компонентів у системі $\text{Cu}_2\text{Se-PbSe-Sb}_2\text{Se}_3$

Роботу виконано на кафедрі загальної та неорганічної хімії ВНУ ім. Лесі Українки

Використовуючи методи диференційного термічного та рентгенофазового аналізів, побудовано діаграму стану квазіподвійної системи $\text{PbSe-Sb}_2\text{Se}_3$ та ізотермічний переріз системи $\text{Cu}_2\text{Se-PbSe-Sb}_2\text{Se}_3$ при 620 К. У системі встановлено існування нової тетравної сполуки $\text{Cu}_2\text{PbSb}_4\text{Se}_8$.

Ключові слова: ізотермічний переріз, диференційний термічний аналіз, рентгенофазовий аналіз.

Олексеюк І. Д., Остап'юк Т. А., Віскунець Л. М., Змій О. Ф. Взаимодействие компонентов в системе $\text{Cu}_2\text{Se-PbSe-Sb}_2\text{Se}_3$. Используя методы дифференциального термического и рентгенофазового анализов, построена диаграмма состояния квазидвойной системы $\text{PbSe-Sb}_2\text{Se}_3$ и изотермическое сечение системы $\text{Cu}_2\text{Se-PbSe-Sb}_2\text{Se}_3$ при 620 К. В системе установлено существование нового тетравного соединения $\text{Cu}_2\text{PbSb}_4\text{Se}_8$.

Ключевые слова: изотермическое сечение, дифференциальный термический анализ, рентгенофазовый анализ.

Olekseyuk I. D., Ostapyuk T. A., Viskynets L. M., Zmiy O. F. Interaktion of the Compounds in the $\text{Cu}_2\text{Se-PbSe-Sb}_2\text{Se}_3$ System. Diagram of quasibinary system $\text{PbSe-Sb}_2\text{Se}_3$ and isothermal section $\text{Cu}_2\text{Se-PbSe-Sb}_2\text{Se}_3$ at 620 K were build using X-ray phase and differential thermal analysis methods. New ternary compound $\text{Cu}_2\text{PbSb}_4\text{Se}_8$ was found in the system.

Key words: isothermal section, differential thermal analysis, X-ray phase analysis.

Постановка наукової проблеми та її значення. Аналіз останніх досліджень із цієї проблеми.

У літературі відсутні відомості стосовно дослідження квазіподвійної системи $\text{Cu}_2\text{Se-PbSe-Sb}_2\text{Se}_3$. Вибрану нами для дослідження систему обмежують три квазіподвійні системи. Система $\text{Cu}_2\text{Se-Sb}_2\text{Se}_3$ є добре вивченою [1]. Вона характеризується утворенням двох проміжних сполук – CuSbSe_2 з конгруентним характером плавлення при 765 К та Cu_3SbSe_3 із інконгруентним характером плавлення ($L + \beta\text{-Cu}_2\text{Se} \leftrightarrow \text{Cu}_3\text{SbSe}_3$) при 808 К. На основі Cu_2Se та Sb_2Se_3 утворюються обмежені області твердих розчинів, які нижче температури 500 К є незначними. Система досліджувалась також у роботі [2] в ділянці 48–52 мол. % Sb_2Se_3 . У результаті побудовано мікродіаграму стану в цих межах. Установлено існування тернарної сполуки CuSbSe_2 , яка має конгруентний характер плавлення. При евтектичній температурі 744 К ширина області гомогенності CuSbSe_2 дорівнює 0,88 мол. %, а розчинність Cu_2Se в CuSbSe_2 становить 0,68 мол. %. Максимальне значення мікротвердості спостерігається для складу $(\text{Cu}_2\text{Se})_{0,4960}(\text{Sb}_2\text{Se}_3)_{0,5040}$. Зразку цього ж складу відповідає і максимум ентальпії плавлення. Температура плавлення сплаву, що відповідає максимуму області гомогенності CuSbSe_2 , дорівнює 764 К і зміщена в сторону Cu_2Se на 0,4 мол. %. При 298 К ширина області гомогенності сполуки CuSbSe_2 не перевищує 0,6 мол. %. Сполука CuSbSe_2 кристалізується в ромбічній сингонії, просторова група $Pnma$, параметри елементарної комірки: $a = 0,64$ нм, $b = 0,395$ нм, $c = 1,533$ нм [3].

Сполука Cu_3SbSe_3 кристалізується в ромбічній сингонії, просторова група $Pnma$, параметри елементарної комірки: $a = 0,7986$ нм, $b = 1,0613$ нм, $c = 0,6837$ нм [4].

Система $\text{Cu}_2\text{Se-PbSe}$ [5] евтектичного типу з координатами евтектичної точки: 46 мол. % PbSe . Система $\text{PbSe-Sb}_2\text{Se}_3$ досліджувалась у роботах [6–9]. Діаграму стану наведено в роботі [6]. У системі утворюється сполука PbSb_2Se_4 , яка плавиться конгруентно при 891 К. Вона має n -тип провідності і ширину забороненої зони 1,8 еВ [6].

У роботах [7–9] встановлено існування та досліджено кристалічну структуру трьох проміжних фаз: $\text{Pb}_4\text{Sb}_4\text{Se}_{10}$, PbSb_2Se_4 та $\text{Pb}_6\text{Sb}_6\text{Se}_{17}$. За складом сполука $\text{Pb}_6\text{Sb}_6\text{Se}_{17}$ не потрапляє в площину досліджуваного перерізу. Кристалічну структуру сполуки PbSb_2Se_4 наведено в роботі [7]; просторова група Pnnm , параметри елементарної комірки: $a = 2,1206$ нм, $b = 2,6660$ нм, $c = 0,4068$ нм. Сполука $\text{Pb}_4\text{Sb}_4\text{Se}_{10}$ кристалізується в ромбічній сингонії, просторова група Pnat , параметри елементарної комірки: $a = 2,4591$ нм, $b = 1,9757$ нм, $c = 0,4166$ нм [8].

Через неоднозначність літературних даних стосовно взаємодії компонентів у системи $\text{PbSe-Sb}_2\text{Se}_3$ наші дослідження ми почали саме із цієї системи.

Матеріали і методи. Для встановлення взаємодій між компонентами у квазіпотрійній системі $\text{Cu}_2\text{Se-PbSe-Sb}_2\text{Se}_3$ синтезовано 68 зразків. Усі зразки виготовлялися з високочистих простих речовин ($\text{Se} - 99,999$ мас. %; $\text{Pb} - 99,99$ мас. %; $\text{Cu} - 99,99$ мас. %; $\text{Sb} - 99,999$ мас. %). Синтез здійснювався прямим однотопним методом у кварцових ампулах, вакуумованих до 0,1 Па. Максимальна температура синтезу – 1370 К. Гомогенізуючий відпал здійснювався при 620 К протягом 600 год. Від цієї температури зразки гартувалися у воду кімнатної температури. Синтезовані зразки досліджувалися рентгенофазовим та диференційним термічним методами аналізу.

Рентгенофазовий аналіз зразків проводився методом порошкової дифракції на дифрактометрі ДРОН-4-13 з використанням CuK_α -випромінювання, діапазон сканування $10^\circ \leq 2\theta \leq 90^\circ$, крок сканування $0,05^\circ$, час експозиції – 2 с. Фазовий аналіз проводився з використанням пакетів програм DRWin та Powder Cell.

Диференційний термічний аналіз здійснювався на дериватографі Paulik-Paulik-Erdey з використанням двохкоординатного самописця марки Н 307/1. Швидкість нагрівання зразків становила 10 К/хв, охолодження проводилося в режимі виключеної пічки.

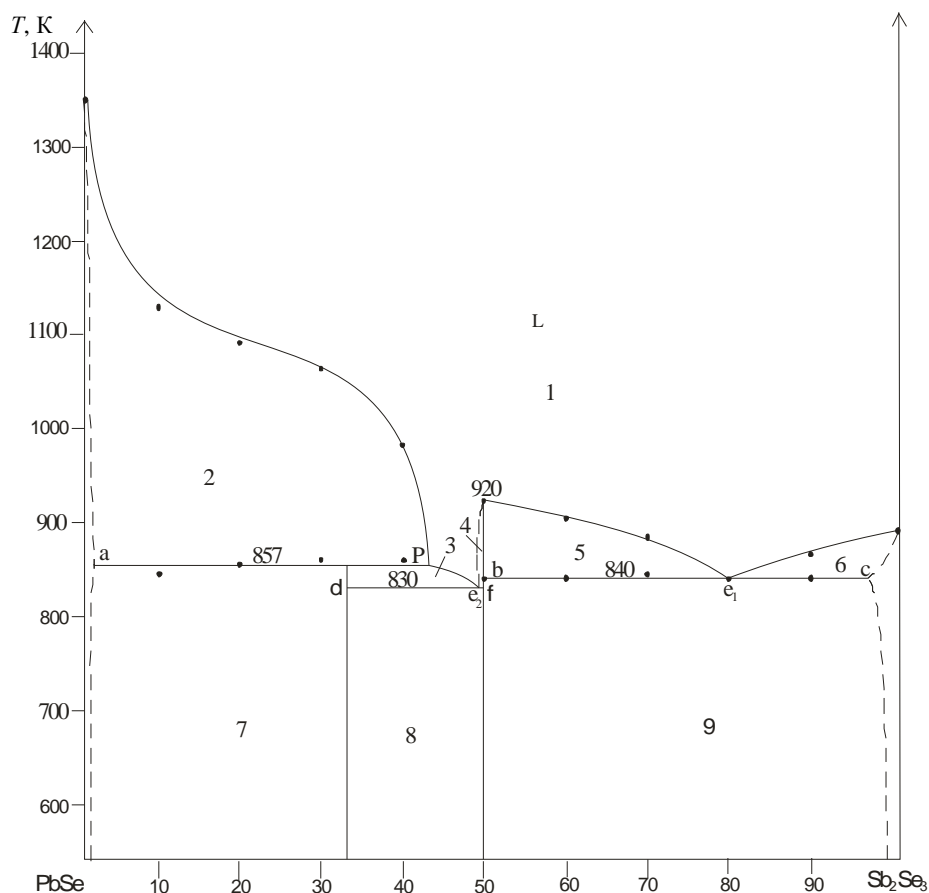
Виклад основного матеріалу й обґрунтування отриманих результатів дослідження. Для дослідження системи $\text{PbSe-Sb}_2\text{Se}_3$ синтезовано дванадцять зразків у повному концентраційному інтервалі. Всі зразки досліджувалися методами рентгенофазового й диференційного термічного аналізів. Значення температур термічних ефектів зразків подано у табл. 1.

Таблиця 1

Склади та температури термічних ефектів зразків системи $\text{PbSe-Sb}_2\text{Se}_3$

№ зразка	Мольні частки, %	Температури термічних ефектів, К
1	100 % Sb_2Se_3	890
2	90 % $\text{Sb}_2\text{Se}_3 - 10$ % PbSe	840, 865
3	80 % $\text{Sb}_2\text{Se}_3 - 20$ % PbSe	840
4	70 % $\text{Sb}_2\text{Se}_3 - 30$ % PbSe	845, 885
5	60 % $\text{Sb}_2\text{Se}_3 - 40$ % PbSe	840, 905
6	50 % $\text{Sb}_2\text{Se}_3 - 50$ % PbSe	840, 920
7	40% $\text{Sb}_2\text{Se}_3 - 60$ % PbSe	860, 985
8	33,3 % $\text{Sb}_2\text{Se}_3 - 66,7$ % PbSe	860, 1065
9	30 % $\text{Sb}_2\text{Se}_3 - 70$ % PbSe	860, 1090
10	20 % $\text{Sb}_2\text{Se}_3 - 80$ % PbSe	855, 1130
11	10 % $\text{Sb}_2\text{Se}_3 - 90$ % PbSe	845
12	100 % PbSe	1351

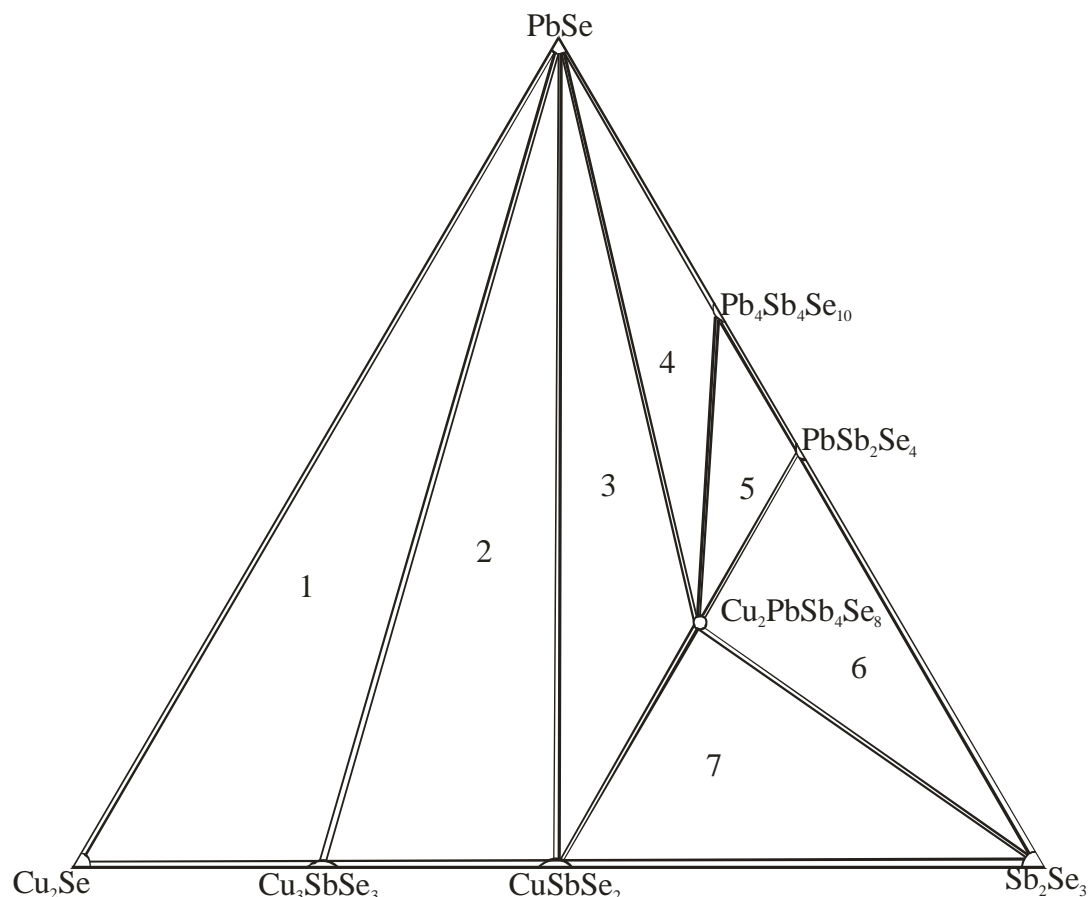
За результатами дослідження побудовано діаграму стану системи $\text{PbSe-Sb}_2\text{Se}_3$ (рис. 1). Нами встановлено утворення двох тернарних сполук: PbSb_2Se_4 , що плавиться конгруентно при 920 К та сполуку складу $\text{Pb}_2\text{Sb}_2\text{Se}_5$, яка утворюється за перитектичною реакцією $\text{L}_p + \text{PbS} \leftrightarrow \text{Pb}_2\text{Sb}_2\text{Se}_5$ при 857 К. Сполуки PbSb_2Se_4 та Sb_2Se утворюють евтектику з координатами евтектичної точки E_1 : 20 мол. % PbSe , $T_E = 840$ К. Зі сторони $\text{Pb}_2\text{Sb}_2\text{Se}_5$ утворюється вироджена евтектика при 830 К. Горизонталь ар при 857 К відповідає перитектичному процесу $\text{L} + \text{PbSe} \leftrightarrow \text{Pb}_2\text{Sb}_2\text{Se}_5$; склад перитектичної точки: 58 мол. % PbSe . Горизонталь bc при 840 К відповідає евтектичному процесу $\text{L} \leftrightarrow \text{PbSb}_2\text{Se}_4 + \text{Sb}_2\text{Se}_3$. Горизонталь df при 830 К відповідає евтектичному процесу $\text{L} \leftrightarrow \text{Pb}_2\text{Sb}_2\text{Se}_5 + \text{PbSb}_2\text{Se}_4$.

Рис. 1. Діаграма фазових рівноваг системи $PbSe-Sb_2Se_3$. 1 – L; 2 – L + PbSe; 3 – L + $Pb_2Sb_2Se_5$; 4; 5 – L + $PbSb_2Se_4$; 6 – L + Sb_2Se_3 ; 7 – $PbSe + Pb_2Sb_2Se_5$; 8 – $Pb_2Sb_2Se_5 + PbSb_2Se_4$; 9 – $PbSb_2Se_4 + Sb_2Se_3$

Якщо порівняти побудовану нами діаграму фазових рівноваг системи $PbSe - Sb_2Se_3$ з літературною [5], то вони подібні у правій частині (дещо відрізняються температурами неваріантних процесів), але ліва частина різна. Існування сполуки $Pb_2Sb_2Se_5$, що утворюється за перитектичною реакцією, нами підтверджено рентгенографазовим аналізом.

За результати досліджень, побудовано 68 зразків ізотермічного перерізу діаграми фазових рівноваг системи $Cu_2Se-PbSe-Sb_2Se_3$ при температурі 620 K. Попередній аналіз термограм зразків показав, що при 620 K усі зразки перебувають у твердому стані. Тому саме ця температура була вибрана для гомогенізуючого відпалу. Як видно з рис. 2, у системі утворюється тетрарна сполука складу 25 мол. % Cu_2Se 25 мол. % $PbSe$ 50 мол. % Sb_2Se_3 . Цей склад можна виразити формулою $Cu_2PbSb_4Se_8$. Тверді розчини на основі бінарних та тернарних сполук при температурі дослідження є мінімальними.

Рис. 2. Ізотермічний переріз системи $\text{Cu}_2\text{Se}-\text{PbSe}-\text{Sb}_2\text{Se}_3$ при 620 К. 1 – $\text{Cu}_2\text{Se} + \text{PbSe} + \text{Cu}_3\text{SbSe}_3$; 2 – $\text{Cu}_3\text{SbSe}_3 + \text{PbSe} + \text{CuSbSe}_2$; 3 – $\text{PbSe} + \text{Cu}_2\text{PbSb}_4\text{Se}_8 + \text{CuSbSe}_2$; 4 – $\text{PbSe} + \text{Cu}_2\text{PbSb}_4\text{Se}_8 + \text{Pb}_4\text{Sb}_4\text{Se}_{10}$; 5 – $\text{Pb}_4\text{Sb}_4\text{Se}_{10} + \text{Cu}_2\text{PbSb}_4\text{Se}_8 + \text{PbSb}_2\text{Se}_4$; 6 – $\text{PbSb}_2\text{Se}_4 + \text{Cu}_2\text{PbSb}_4\text{Se}_8 + \text{Sb}_2\text{Se}_3$; 7 – $\text{CuSbSe}_2 + \text{Cu}_2\text{PbSb}_4\text{Se}_8 + \text{Sb}_2\text{Se}_3$

Як видно з рис. 2, при 620 К існує сім подвійних рівноваг, які розділяють систему на сім полів трифазних рівноваг.

Висновки. Побудовано діаграму фазових рівноваг системи $\text{PbSe}-\text{Sb}_2\text{Se}_3$. Побудовано ізотермічний переріз системи $\text{Cu}_2\text{Se}-\text{PbSe}-\text{Sb}_2\text{Se}_3$ при 620 К. Підтверджено існування відомих із літератури тернарних сполук. Установлено існування нової тетрарної сполуки $\text{Cu}_2\text{PbSb}_4\text{Se}_8$.

Література

1. Бабанлы Н. Б. Фазовые равновесия и термодинамические свойства систем $\text{Cu}-\text{Ge}(\text{Sb})$ -халькоген : автореф. дис. ... канд. хим. наук / Н. Б. Бабанлы. – Баку, 1991. – 23 с.
2. Головей М. И. Диаграмма состояния системы $\text{Cu}_2\text{Se}-\text{Sb}_2\text{Se}_3$ в области соединения CuSbSe_2 / М. И. Головей, В. И. Ткаченко, М. Ю. Риган, И. П. Стасюк // Неорган. материалы. – 1990. – Т. 26, № 5. – С. 933–934.
3. Pearson W. B. A handbook of lattice spacing and structures of Metals and alloys. – Vol. 2. L.etc. : Pergamon press. – 1967. – 1446 p.
4. Pfitzner A. Cu_3SbSe_3 : Synthese und Kristallstruktur / A. Pfitzner // Z. Anorg. Allg. Chem. – 1995. – Vol. 621. – P. 685–688.
5. Шемет В. Я. Фазові рівноваги та кристалічні структури сполук у системах $\text{YX}-\text{CuX}-\text{Pb}(\text{Sn})\text{X}$ ($\text{X}=\text{S}, \text{Se}$) : дис. ... канд. хім. наук / В. Я. Шемет. – Л., 1996. – 160 с.
6. Шелимова Л. Е. Диаграммы состояния в полупроводниковом материаловедении (системы на основе халькогенидов) / Шелимова Л. Е., Томашик В. Н., Грыцив В. И. – М. : Наука, 1991.
7. Skovrov A. Structure Determination of PbSb_2Se_4 / A. Skovrov, F. W. Bosvel, J. M. Corbet, N. J. Taylor // Journal of solid state chemistry. – 1994. – 112. – P. 251–254.
8. Skovrov A. Structure of Antimony Lead Selenide $\text{Pd}_4\text{Sb}_4\text{Se}_{10}$ / A. Skovrov, I. D. Brown // Acta Cryst. – 1990. – P. 2287–2291.
9. Emirdag-Eanes M. Structural characterization of $\text{Pb}_6\text{Sb}_6\text{Se}_{17}$ / M. Emirdag-Eanes, J. W. Kolis // Clemson, South Carolina – U.S.A., University, Chemistry Department. – 2001. – 10–11.

Статтю подано до редколегії
17.02.2010 р.